

большымі магчымасцямі фармантнага выражэння семы ў рускай мове і з меншымі — у беларускай.

С. М. ПРОХАРАВА, Л. М. ЧУМАК

ПОЛЕ ДЗЕЯСЛОВАЎ ІНТЭЛЕКТУАЛЬНАЙ ДЗЕЙНАСЦІ Ў СВАТЛЕ ВЕРБАЦЭНТРЫЧНАЙ ТЭОРЫІ СКАЗА

Дзеясловы інтэлектуальнай дзейнасці маюць агульную архісему 'ментальная дзейнасць чалавека', якая аб'ядноўвае іх у адпаведнае поле. Паколькі гэтую дзейнасць характарызуе вельмі складаны дэнатат, поле з'яўляецца поліцэнтрчным, ахоплівае вялікую колькасць дзеясловаў, на яго перыферыю пераходзяць лексемы з іншых дзеяслоўных палёў. Такім чынам, названае поле мае складаную структуру, якая адлюстроўвае складанасць інтэлектуальнай дзейнасці.

У цэнтры поля ў рускай і беларускай мовах знаходзіцца дзеяслоў *думать/думаць*, асноўным значэннем якога з'яўляецца перш за ўсё ментальная дзейнасць чалавека, што адлюстравана ў яго актантай рамцы (фрэйме): *Нехта... аб кім, чым (о ком, чем), альбо даданы сказ са што (что)*. Такім чынам, дэлібератыўны аб'ект, які можа быць выражаны і даданым сказам, характарызуе перш за ўсё інтэлектуальную дзейнасць.

Асноўнае значэнне, як вядома, рэалізуецца не ў кантэксце. Семантыка ментальных дзеясловаў, якія таксама маюць у асноўным значэнні архісему 'ментальная дзейнасць чалавека', як бы перакрываюцца з семантыкай дзеяслова *думаць*. Асноўнае значэнне, якое выступае незалежна ад кантэксту, мы маем права аднесці да ядра семантычнага поля лексемы (у тлумачальных слоўніках яно таксама выступае як першае, асноўнае). Але ў кантэксце магчыма другая сінанімія (Е. Курыловіч). У апошнім выпадку слова трапляе на перыферыю іншага семантычнага поля.

Пры вырашэнні пытання аб перыферыі поля можа быць выкарыстана тэорыя вертыкальнага сінтаксічнага поля¹. Пад вертыкальным сінтаксічным полем прэдыката мы разумеем і патэнцыяльную магчымасць дзеяслова перамяшчацца па розных актантах рамках. Гэтая магчымасць знаходзіцца ў сувязі з патэнцыяльнымі семамі. Напрыклад, калі дзеясловы інтэлектуальнай дзейнасці маюць дачыненне да духоўнасці асобы, аб чым сведчыць і асноўнае значэнне слова інтэлектуальны (ад інтэлект — разумовы, духоўны), то можна зрабіць высновы аб тым, што розум, духоўнасць, а таксама і эмоцыі пры інтэлектуальнай дзейнасці перакрываюцца, а тым самым перакрываюцца і дзеясловы палі — дзеясловы, якія называюць эмоцыі чалавека, могуць у якасці другасных сінанімаў трапляць на перыферыю поля інтэлектуальнай дзейнасці ў моўнай практыцы чалавека (актыўны сінтаксіс).

Поле дзеясловаў — гэта асаблівае поле, яно, з аднаго боку, лексічнае, з другога боку — сінтаксічнае. Дзеяслоў перш за ўсё — прэдыкат, у яго семантыцы адлюстравана структура сказа, на што звярталі ўвагу А. М. Пяшкоўскі, А. А. Пятабня, В. У. Вінаградаў, С. Д. Кацнельсон, Н. Д. Аруцюнава, Н. Ю. Шведова, Ю. С. Сцяпанаў і іншыя даследчыкі. Ю. С. Сцяпанаў, напрыклад, прыходзіць да высноў, што «прэдыкаты — гэта асаблівыя семантычныя сутнасці мовы, і яны тыпізуюцца мовай не ў форме слоўнікавых адзінак, дзеясловаў, а ў форме прапазіцыйальных функцый і адпаведных ім «структурных схем сказаў»².

Такім чынам, пры характарыстыцы поля дзеясловаў неабходна ўлічваць не толькі іх слоўнікавае значэнне, але і валентнасць, чаму лепш за ўсё адпавядае вербацэнтрчная тэорыя сказа. Мы дапусцілі, што вызначыць межы поля дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці нам дапаможа вербацэнтрчная тэорыя сказа, заснавальнікам якой з'яўляецца Л. Тэн'ер³.

Характарызуючы дзеясловы інтэлектуальнай дзейнасці ад значэння да формы, звернемся да «макета будучага сказа» (С. Д. Кацнельсон) гэтых дзеясловаў. Левая валентнасць (суб'ект) — гэта чалавек. На падставе правай валентнасці ў полі даследаваных дзеясловаў вылучаецца больш за дваццаць мікрапалёў, якія перакрываюцца паміж сабою. Па-першае, гэта мікраполе з *Він. прамога аб'екта: рэшаць/рашаць, разумець/разумець, ведаць/ведаць і інш.* Тут важная лексіка-семантычная напамінальная аб'екта: указанне на класы слоў і семантычныя разрады назойнікаў, нап.: *проектіраваць дом, деталь, але планіраваць работу (і беларускія адпаведнікі)*. Па-другое, гэта мікраполе з дэлібератыўным аб'ектам у форме *о+Пр.: разважаць, мечтаць, догадывацца і інш.* (у бел. мове — аб чым, пра што). Тут важная вызначыць кола дзеясловаў, патрабуючых дэлібератыўнага аб'екта, таму што сам аб'ект не маркіраваны. Дэлібератыўны аб'ект можа быць таксама выказаны дададзеным сказам: *догадывацца, што.../здагадвацца, што...; догадывацца о том, што.../здагадвацца аб тым, што...*

На перыферыі поля знаходзяцца мікрапалі дзеясловаў з уласцівай толькі ім індывідуальнай спалучальнасцю, напрыклад: *верыць во что, заблуждацца в чем,*

пренебrecь чем. Дзеяслоў верить функциявіруе ў трох мікрапалях апісанага поля: верить во што, в кого; верить кому, чему; верить, что... (аналагічна ў бел. мове). Апошняя канструкцыя сведчыць аб тым, што гэты дзеяслоў, маючы дзелібератыўны аб'ект, імкнецца да цэнтра апісанага поля.

Характарызуючымі чалавечую асобу з'яўляюцца і дзеясловы пренебрегать/грэбаваць, пагарджаць, хвастаться, хвастаться/хваліцца, выхваляцца, гордиться/ганарыцца, любоватьcя/любавацца, увлекаться/захапляцца, таксама ўзаходзячы ў невялікае мікраполе — пренебрегать кем, чем/грэбаваць кім, чым; дзеясловы заблуждацца, ошибаться/памыляцца, разобраться/разабрацца ўтвараюць яшчэ адно мікраполе — заблуждацца в чем, в ком/памыляцца ў чым, кім. Гэтыя дзеясловы маркіруюць тып тэксту, фарміруюць тэксты вызначанага зместу — ацэнка чалавечай асобы або ацэнка навуковых і духоўных накірункаў, розных чалавечых садружнасцей і г. д. У мастацкім тэксце (мова «магчымых сусветаў») разгледжаныя дзеясловы выкарыстоўваюцца дзеля характарыстыкі, ацэнкі персанажаў. У другіх тэкстах ацэнка можа несці і неаб'ектыўны характар, што залежыць ад тэзауруса стваральніка тэксту.

Намі разгледжаны толькі невялікі фрагмент поля, але із апісанага матэрыялу відаць, што поліцэнтрычнасць поля дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці выяўляецца не толькі на ўзроўні значэння элементаў, але і на узроўні іх валентнасці.

Выходзячы, можна прыйсці да высновы, што ў цэнтры поля дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці знаходзяцца перш за ўсё дзеясловы, якія маюць дзелібератыўны аб'ект, у тым ліку выражаныя даданым сказам са злучнікам што/што. Улічваючы актантную рамку дзеяслова (фрэйм), выкарыстоўваючы «чаўнаковы» метад, можам сцвярджаць, што на падставе сфрэйма Кто-то...о ком-чем/Нехта...аб кім-чым вызначаецца кола дзеясловаў, трапляючых на перыферыю поля дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці з другіх дзеяслоўных палёў. Гэты ж метад дзейнічае і ў другіх выпадках, пры канкрэтных суб'ектах і аб'ектах. Запаўняючы актантную рамку (фрэйм) Ученик...сочинение/Вучань...сачыненне, мы перш за ўсё ўстаўляем дзеясловы писал, написал, списал, переписал (адпаведна і ў бел. мове) з вызначанай мадыфікацый інтэлектуальнай дзейнасці, маючы справу з суадносінамі жывой мовы і мовы думкі. Напрыклад, у канструкцыі Вучань спісаў сачыненне кампрэсіруюцца тэксты: «Вучань не мае здольнасцей да напісання сачыненняў, да творчай работы, таму ён карыстаецца пладамі чужой інтэлектуальнай дзейнасці»; «У вучня не было часу на ўласную інтэлектуальную дзейнасць, таму...»; «Вучня зусім не цікавіць прапанаваная тэма, таму...» і г. д.

Але разам з тым у актантную рамку можа трапіць дзеяслоў вымучить/вымучыць — Ученик вымучил сочинение/Вучань вымучыў сачыненне, дзе таксама кампрэсіруюцца тэкст «Вучню не цікава тэма сачынення, ён выконвае гэту работу па абавязку, без творчага ўдзяду». Такім чынам, дзеяслоў вымучить/вымучыць таксама трапляе ў поле дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці.

Пры дапамозе апісанай лінгвістычнай аперацыі можна вызначыць, якія дзеясловы «ўцягваюцца» ў поле дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці. Пры гэтым дапамагае адпаведны тэкст, які як бы разварочваецца ў мове думкі. Да параўнання: у канструкцыі Вучань парваў сачыненне дзеяслоў ніяк нельга аднесці да аналізуемай групы.

Вербадэнтрычная тэорыя сказа дазваляе выявіць вертыкальныя сінтаксічныя палі асобных прэдыкатаў. Да прыкладу, у дзеясловаў з поля выказвання эмоцый смеяться/смяцца і плакать/плакаць у рускай і беларускай літаратурных мовах розныя вертыкальныя палі, якія на гарызанталі поўнаасцю супадаюць у асноўным значэнні.

Ён смяецца	Он смеется	Ён плача	Он плачет
—	—	аб чым, кім	о чем, ком
—	—	па чым, кім	по чему, кому
з каго, чаго	над кем, чем	над нябожчыкам	над покойником
з выпадку	из-за кого, чего	з гора, адчаю	из-за кого, чего
з-за каго		з-за каго	

Такім чынам, вертыкальныя палі гэтых дзеясловаў не супадаюць у поўнай меры. Агульным з'яўляецца тое, што дзеяслоў плакать/плакаць у абедзвюх мовах трапляе на перыферыю поля, аб чым сведчыць магчымасць мець дзелібератыўны аб'ект. У іншых выпадках гаварыць аб супадзенні немагчыма. У рускай мове, напрыклад, на прычынным адносіны указвае прыназоўнік из-за, у беларускай мове гэтаму адпавядаюць дзве магчымасці: пры прыназоўніку з ўжываюцца абстрактныя назоўнікі, у іншых выпадках — з-за. Такім чынам, супадаюць толькі фрагменты вертыкальных палёў. Пры дзеяслове смеяться/смяцца кампарацыя больш адчувальная ў рускай мове ў сувязі з тым, што там ужываецца прыназоўнік над. Фармальна ў беларускай мове супадаюць пры дзеяслове смяцца аб'ектныя і прычыныны адносіны, якія ў рускай мове раз'ядноўваюцца.

Такім чынам, у асноўным значэнні гарызантальныя сінтаксічныя палі дзеясловаў у рускай і беларускай мовах супадаюць. Але для тыпалогіі моў важнейшымі з'яўляюцца вертыкальныя сінтаксічныя палі. Толькі яны адлюстроўваюць розніцу паміж мовамі. Атрыманыя новыя гарызантальныя палі выяўляюць іншыя адносіны да аб'екта: у беларускай мове — больш мяккія (канструкцыя тыпалагічна супадае з літоўскай). Вертыкальныя сінтаксічныя палі ў рускай і беларускай мовах далёка не супадаюць, што сведчыць аб некаторых адрозненнях у этнасінтаксісе (тэрмін А. Вяржбіцкай⁴) рускай і беларускай моў.

Як бачым, змяненне актантаў у рамкі адлюстроўвае паводзіны дзеясловаў-антонімаў у вертыкальных сінтаксічных палях. Дзеяслоў плакаць/плакаць трапляе ў рускай літаратурнай мове ў поле дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці, у той час, калі дзеяслоў смеяцца/смеяцца не трапляе (у латышскай мове і дзеяслоў смеяцца трапляе ў гэта поле). У асноўным значэнні ў гэтых дзеясловаў аднолькавая актантавая рамка (фрэйм) — аб'ект адсутнічае: *Он сейчас плачет/смеется*. Вертыкальныя сінтаксічныя палі песня звязаны з гарызантальнымі. Канструкцыя *Кто-то смеется над кем-то* адлюстроўвае ўсведамленне перавагі над другім чалавекам, а *Кто-то смеется над чем-то* сведчыць толькі аб тым, што ёсць смешны аб'ект. Значыць, яны знаходзяцца ў рознай блізкасці да поля дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці. Апора на вербацэнтрчную тэорыю сказа дапамагае вызначыць кола дзеясловаў на перыферыі любога дзеясловага поля.

Пры гэтым трэба ўлічваць, што вертыкальнае поле прэдыхата ў бальшай ступені, чым іншыя сінтаксічныя палі, перакрываюцца з функцыянальна-смантычнымі палямі, у прыватнасці поле дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці перакрываюцца з функцыянальна-смантычным полем праспектыўнасці, у якім у цэнтры знаходзяцца марфалагічныя формы будучага часу.

Авалоданне праспектыўнымі сувязямі — адна з асноўных задач пабудовы звязнага тэксту. Праспекцыя як катэгорыя тэксту, згодна Гальперыну І. Р., накіроўвае ўвагу чытача на меркаваную будучыню, мабілізуе яго творчы патэнцыял, прымушае актыўна ўдзельнічаць у разгортванні думкі аўтара. Акрамя вербальных сігналаў праспекцыі, важную ролю тут адыгрываюць дзеясловы інтэлектуальнай дзейнасці: *предвидеть/прадбачыць, проектировать/праектаваць, обещать/абяцаць, предусматривать/прадугледжваць* і інш.

Дзеясловы інтэлектуальнай дзейнасці ўваходзяць у групу асабіста праспектыўных дзеясловаў⁵. Яны валодаюць смантычным кампанентам «накіраванасць на будучую сітуацыю», які ўваходзіць у ядро іх лексічнага значэння: *надеяться/спадзявацца, рассчитывать/разлічваць, предполагать/меркаваць, предсказывать/прадказваць, планировать/планаваць* і інш. Усё гэта накладвае адбітак на функцыянальнае дадзеных дзеясловаў як у канкрэтным выказванні, так і ў тэксце.

Такім чынам, дзеясловы інтэлектуальнай дзейнасці фарміруюць і катэгорыю праспекцыі — часовага кантынуму, якая ўласціва як навуковым, так і мастацкім тэкстам.

¹ Гл.: Прохорова С. М. Синтаксис переходной русско-белорусской зоны: Актуально-типологическое исследование. Мн., 1991. С. 6.

² Степанов Ю. С. В трехмерном пространстве языка. М., 1985. С. 128.

³ Гл.: Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М., 1988.

⁴ Гл.: Wierzbicka A. // Studies in Language Companion. Series 18. Amsterdam; Philadelphia, 1988.

⁵ Гл.: Бациевич Ф. С. // Русское языкознание. Вып. 20. Киев, 1990.

А. К. КІКЛЕВІЧ

АБ НЕКАТОРЫХ СІНТАКСІЧНЫХ УЛАСЦІВАСЦЯХ КВАНТАРНЫХ ЛЕКСЕМ

Квантарныя адзінкі натуральнай мовы абазначаюць тую частку разглядаемай (актуалізаванай) сукупнасці (мноства, класа) індывідаў той ці іншай прадметнай галіны, якая ахоплена выказваннем, г. зн. складае рэферэнцыю адной з яго іменных груп (альбо аднаго з актантаў=аргументаў=прадметных імён=тэрмаў). Карыстаючыся тэарэтыка-множнай тэрміналогіяй, квантыфікацыю можна дэфінаваць як ступень кангруэнтнасці класа індывідаў рэферэнцыяльнай сітуацыі выказвання і сферы інтэнсіонала выказвання. Так, у сказе *Усе ўдзельнікі канферэнцыі — лінгвісты* гэта ступень поўная, а ў сказе *Толькі некаторыя ўдзельнікі канферэнцыі — лінгвісты* — частковая.

Па сваёй прыродзе квантарныя адзінкі з'яўляюцца колькаснымі вызначальнікамі (калічэственымі вызначальнікамі — тэрмін Ю. А. Лявіцкага) і істотна адрозніваюцца ад азначэнняў (атрыбутаў). Калі азначэнні, як зазначаюць П. Адамец і У. Грабэ, разам з азначаемымі членамі ўтвараюць сінтагмы ўжо на